

Wends was a question of power, justified by theological arguments; those who were able to attack the religion of the Wends (by desacralization of sacred horses, destruction of temples, etc.) were bishops; according to Christian discourse, only the Wendish religion was seen as evil, because the Wends were detached from the ecclesiastical system; the Wends rejected ecclesiastical authority, but did not deny God; the Wends were perceived as Christians when they sought answers to certain existential issues in Christian teaching (*novus homo Christianus*); as long as they maintained ecclesiastical organization in their territories, the vassals of the Ottonians were considered Christians; by accepting ecclesiastical organization in their territories, the Wends indirectly agreed to pay tithes; as a result, the Wends rebelled against Saxon ecclesiastical organization across the Elbe and killed both lay people and the clergy; the collective negative traits of the Wends were explained by their lack of morality, which was a Christian virtue; ultimately the Wends, as well as the Saxons, expressed their loyalty to the Christian faith by obedience to God and acceptance of ecclesiastical authority; the Wends, more than other rural Europeans more or less isolated from the ecclesiastical system, lived a simple life. Concluding remarks: it was inconvenient for the Wends to follow Christian social norms, although they preferred to live according to their own traditions; they did not have a problem with Christian spirituality, but rather with the obligations.

I would heartily recommend this book to anyone interested in an early medieval Christianity, particularly its appearance, progress and the meaning of baptism and the ecclesiastical system in the Early Middle Ages.

Tomislav Galović

Sinteza simultanog razvoja crkvene arhitekture i liturgije u zapadnom kršćanstvu

Allan Doig, Liturgy and Architecture. From the Early Church to the Middle Ages, London – New York: Routledge, 2016, 224 str.

Knjiga Allana Doiga dotiče vrlo bitnu temu veze između arhitekture i liturgije koja, usuđujem se reći, često biva potisnuta u stranu pri povijesno-umjetničkim analizama arhitekture. One pri istraživanju sakralne arhitekture često ističu njezin oblik, ali obrednu funkciju pojedinih njezinih segmenata ostavljaju po strani.

Djelomično je to i zbog nerazumijevanja prilično složenih procesa koji utječu na oblikovanje i standardiziranje liturgije u djelima povjesničara umjetnosti i povjesničara arhitekture. A. Doig je teolog i *emeritus* Teološkog fakulteta Sveučilišta u Oxfordu te u svojim analizama polazi od tumačenja liturgijskih procesa i objašnjava arhitektonsku koncepciju crkvene građevine, nastojeći rekonstruirati liturgiju koja se u njoj odvijala.

Knjiga je podijeljena na četiri poglavlja koja kronološki pokrivaju arhitekturu crkava od samih početaka kršćanstva pa sve do kraja srednjeg vijeka. Započinje predgovorom i uvodom, a završava detaljnom bibliografijom. Fokusirana je prvenstveno na liturgiju i

arhitekturu europskog Zapada, iako su njezini možda najsvjetliji dijelovi oni koji se tiču kasnoantičke liturgije Rima i Konstantinopola te razvoja bizantskog obreda.

Knjiga je nastala, kako autor ističe u Predgovoru, kao sinteza koja se kasnije pretvorila u analitičko djelo. Iako je historiografija o temi i liturgije i povijesti arhitekture zaista bogata, ozbiljnih radova koji se tiču implementacije liturgije u prostor crkve zaista nema mnogo. U kratkom, no sadržajnom uvodu autor obrazlaže da su liturgija i prostor u kojem se ona odvija neodvojivi jedni od drugoga i oblikuju jedno drugo. Isto tako mijene izvan liturgije i arhitekture – primjerice, u sociološkom ili političkom kontekstu – mogu potaknuti i promjenu liturgije koja onda utječe i na promjene u načinu gradnje i u tipologiji crkvenih građevina. Doig zaključuje uvodni dio, po mojem mišljenju, ključnom stavkom za razumijevanje odnosa liturgije i arhitekture: da se njihovo međusobno dopunjavanje može objasniti i na metafizičkoj razini, gdje arhitektura postaje fizička interpretacija teološke i biblijske vizije, dok liturgija služi zato da ljude dovede u prisutnost te vizije.

U prvom poglavlju raspravlja se o samim počecima razvoja liturgije. Budući da se ona standardizira tek od 6. stoljeća, svako tumačenje ipak ostaje na razini hipoteze, a rekonstrukcija liturgije tog vremena ovisi o relativno fragmentarnim podacima iz pisanih vrela te arheološkim nalazima. U svojim je počecima kršćanstvo bilo nenormativna židovska sekta te su najraniji Kristovi sljedbenici molili u hramu ili, kad nisu bili u Jeruzalemu, u sinagogama. Glazba, koja je vrlo važan dio kršćanske liturgije i danas, vjerojatno potječe iz židovske liturgije, što je tradicionalan stav povjesničara liturgije. Vrlo brzo rastući broj kršćana diljem Carstva počinje se okupljati u privatnim kućama. Najraniji opis nedjeljne liturgije potječe iz 2. stoljeća, onaj Justina Mučenika. Ističe lomljenje kruha kao njezin središnji dio, kojemu prethode čitanja Djela apostola i zajednička molitva. U opisu se također ističe potreba za isključenjem onih neiniciranih iz najsvetijih dijelova obreda. Tertulijan spominje, uz obred euharistije, i zajedničku večeru (*agape*) kao jednu od važnih sastavnica kršćanske liturgije, koja ubrzo biva napuštena kao praksa zbog rastućeg broja članova kongregacije. Doig pristupa problemu analize privatne kuće (*domus ecclesiae*) kao mjesta odvijanja najranije kršćanske liturgije s nužnim oprezom te ističe da nova istraživanja ne podupiru teoriju da su najranije kršćanske bogomolje imale sve nužne elemente rimske kuće, a k tome se i premalo uzima u obzir njihova raznolikost s obzirom na društveni status te brojne regionalne varijante koje otežavaju prepoznavanje. Najranije i najistraženije zasad su titularne crkve grada Rima. Na mjestu pojedinih od njih arheološkim je istraživanjima dokazano postojanje struktura koje bi služile za kršćanski obred i prije 3. stoljeća. Primjerice, na mjestu SS. Giovanni e Paolo (*Titulus Byzantis*) gospodarski je objekt bio preuređen za kršćansko bogoslužje, na mjestu San Marino ai Moti (*Titus Equitii*) i San Crisogono (*Titus Chrysogoni*) postojale su dvorane (*aule ecclesiae*). Doig detaljno analizira i *domus ecclesiae* u Dura Europosu, za koji još uvijek ne postoji konsenzus je li prvotno služila kao privatna kuća ili je građena s idejom da služi za kršćansko bogoslužje. Činjenica je da jednostavnost obreda u razdoblju prije Konstantina nije zahtijevala neko specifično okruženje, zbog čega je i pouzdanja identifikacija kršćanske sakralne arhitekture tog razdoblja tim složenija, uzimajući k tome u obzir i tipološku raznolikost arhitekture diljem Rimskog Carstva.

Drugo poglavlje obrađuje razdoblje 4. stoljeća, poglavito doba vladavine cara Konstantina, koji Milanskim ediktom 313. i vlastitom konverzijom na samom kraju života kršćanstvo iz jednog od istočnih kultova pretvara u dominantnu religiju Rimskog Carstva. Doig ističe da je Konstantinova konverzija vjerojatno bila više stvar političkog pragma-

tizma s obzirom na to da je tako mogao nametnuti svoj imperijalni autoritet i među sad već brojnim kršćanima u Carstvu koje je već dugo vremena bilo destabilizirano. Nedugo nakon Milanskog edikta Konstantin gradi Lateransku baziliku u Rimu, peterobrodnu crkvu bogato ukrašenog interijera, između ostalog, i spolijama. Nedaleko od nje, sličnog tlocrta, podiže i baziliku Sv. Petra nad svečevom grobnicom, koja je zapravo imala prvotnu funkciju funerarne bazilike, s obredima tog tipa koji su se događali u transeptu crkve te brojnim grobnicama u brodovima. Vjerovanje u svetost kontakta sa svečevim tijelom utječe na topografiju najvažnijih kršćanskih središta (Rima, Jeruzalema, Antiohije, Konstantinopola) te udara temelje hodočasništvu kao jednom od prepoznatljivih elemenata kršćanstva kao religije. Doig kao primjer grada koji dobiva sasvim novu topografiju ističe Jeruzalem te navodi vrlo vrijedne sačuvane opise hodočasnika koji, kao u slučaju hodočasnice Egerije, koja u je u Jeruzalem doputovala vjerojatno iz Galije, opisuju istočnu liturgiju. Egerija u svojem opisu već tada neke dijelove liturgije namjerno ne navodi, komentirajući da su „uobičajeni svugdje“. To daje naznaku da tada, sredinom 3. stoljeća, kršćanska liturgija ipak ima određenu razinu uniformiranosti, a tome je pridonijelo upravo hodočasništvo i čašćenje relikvija (npr. papa Damaz I. rimski dnevni obred oblikuje prema onom jeruzalemskom). Tijekom tog razdoblja u liturgiju ulaze elementi imperijalne ikonografije i ceremonijala, koji će se kasnije nastaviti razvijati u okrilju bizantskog obreda. Osim klasičnog oblika bazilike, u Konstantinovo doba grade se i centralne memorije (Sv. Grob u Jeruzalemu) te mauzoleji, čiji oblik logično potječe od carskih mauzoleja, a oni su utjecali i na oblik baptisterija (Lateranskog, koji postaje prototip za mnoge druge) radi teologije krštenja kao ponovnog rođenja koje se događa nakon inicijacije katekumena. Osim Rima i Jeruzalema, Doig analizira i Akvileju (za koju navodi da se nalazi u Istri), gdje se razvija tip dvojnih bazilika (*basilicae geminae*), nemalen broj kojih nalazimo i na istočnoj obali Jadrana, te jedinu zasad poznatu crkvu u Rimskoj Britaniji (Lullingstone), koja se nalazila u sjevernom krilu velike vile.

Tema sljedećeg poglavlja je razvitak bizantskog obreda. Konstantin 330. osniva Konstantinopol, novu prijestolnicu, te gradi crkvu sv. Irene, u kojoj prvi put biva javno prisutan na misi na Uskrs 337. godine, nedugo prije svoje smrti. Nedaleko od nje započinje gradnju prvostolnice, Svete Sofije, koja je vrlo brzo (415. godine) stradala u požaru. Ipak, crkva koja se u Konstantinopolu najviše vezuje uz osobu cara Konstantina svakako je njegov mauzolej, crkva svetih apostola, križnog tlocrta s kupolom iznad svetišta, koja označava mjesto na kojem je stajao njegov sarkofag, okružen kenotafima svih apostola, utjelovljujući ideju o Caru kao o trinaestom od njih. Takva se ideja vrlo brzo pokazala problematičnom i graničila je s blasfemijom, stoga je vrlo brzo (370. godine) sarkofag premješten. Ipak, tlocrt je crkve i njezin titular utjecao na građevine diljem Carstva (u Babylysu u Antiohiji, Efezu (sv. Ivan) te Milanu). Razdoblje 5. stoljeća u Milanu, prijestolnici zapadnog dijela Carstva, obilježava osoba sv. Ambrozija koji u svojem sukobu s carem Valentinijanom, koji je bio arijanac, stremlji k unifikaciji liturgije (razvija kongregacijsko pjevanje kao jednu od značajki ambrozijanskog obreda) i jačanju milanske ortodoksne kršćanske zajednice. Daje sagraditi baziliku mučenika, u kojoj se sâm pokapa ispod oltara, crkvu svetih apostola po konstantinopolskom prototipu, baziliku San Simpliciano te katedralu posvećenu sv. Tekli. Od Ekumenskog koncila 381. biskup Konstantinopola kao Novog Rima ima primat nad rimskim biskupom te ovakvo dobivanje na važnosti utječe i na graditeljske kampanje koje su danas vrlo slabo sačuvane. Najsaučuvanija je bazilika sv. Ivana Studiosa s galerijama kao svojom najprepoznatljivijom karakteristikom. Car Jus-

tinijan I., koji dolazi na prijestolje 527. godine, ostavio je puno jači dojam na topografiju Konstantinopola, ali i cijelog Carstva, koja je u reduciranoj mjeri i danas vidljiva. U doba Justinijana konstantinopolska liturgija mijenja se sa svetištem kao središnjim mjestom događaja Kristove žrtve, što utječe na razvoj centralnih crkava kao jednih od stilskih odrednica njegova doba. Justinijan najprije započinje graditi crkvu svetih Sergeja i Bakha, koja posjeduje karakteristike poput namjernih prostornih distorzija i igre svjetla, koja omogućuje probijanje vanjske opne otvorima radi korištenja sistemom dvostruke ljuške, koncept koji je kasnije uspješno primijenjen i na crkvi San Vitale u Ravenni, no doveden je do savršenstva na primjeru Svete Sofije. Prostorne distorzije, zajedno s igrom svjetla i sjene, bogatom dekoracijom interijera mozaicima pridonose dematerijalizaciji crkvenog prostora, koji postaje zemaljsko utjelovljenje nebeskog Jeruzalema. Justinijan je naredio brojne graditeljske kampanje, uključujući i obnove Svete Irene i Svetih apostola, o čemu svjedoči Prokopije u panegiriku *De aedificis*. Car je u liturgiji rijetko sudjelovao i u Svetoj Sofiji imao je svoj privatni prostor (*metatorion*). No, u prilikama kada bi sudjelovao, primjerice, na Uskrs, slijedio bi detaljan i elaboriran ceremonijal koji je uključivao susret s patrijarhom u narteksu te prostiranje tri puta, povorku koju bi car i patrijarh predvodili kroz glavni ulaz u crkvu do svetišta (kasnije se, od 8. stoljeća, iz toga razvija liturgija Malog ulaza). Centralizaciji arhitekture je, od srednjeg bizantskog razdoblja, pridonijelo i skraćivanje procesije Malog ulaza koji se koncentrirao na prostor svetišta, što je podrazumijevalo i građenje tripartitnog svetišta, s dodatnim prostorijama – *diakonikonom*, u kojem se čuva Evanđelje, te *prothesisom*, u kojem se čuvaju liturgijsko posuđe i darovi. Da se konstantinopolski obred vjerojatno odvijao u Ravenni, svjedoči i mozaik procesija Justinijana i Teodore u crkvi San Vitale, za koje dodatno tvrdi da je zajedno s uvezenim liturgijskim namještajem vjerojatno bila uvezena i liturgijska praksa. No, prikaz Cara i Carice prvenstveno je prikaz koji ojačava autoritet Maksimijana kao novoproglašenog biskupa u novoosvojenoj Ravenni.

U četvrtom se poglavlju raspravlja o razvitku liturgije na kasnoantičkom zapadu. Bez obzira na nepovoljan položaj pod arijanskim, gotskim plemenima, papa u Rimu uspijeva financirati gradnju impozantnih crkava kao što su Santa Sabina, Santa Maria Maggiore i San Pietro in Vincoli. U tom se razdoblju razvija rimski obred koji, kao i konstantinopolski, veliku važnost pridaje procesijama, no s drugačijom organizacijom predvodnika (od najniže rangiranih do najviše, tj. pape). Dodatno ga kodificira Grgur Veliki u 6. stoljeću, koji reorganizira i *scholu cantorum* te razvija pjevanje koje danas nazivamo „gregorijanskim“. Kodifikacija se liturgijskih normi i standardizacija arhitektonskih nastavlja u Italiji i u 7. stoljeću. S druge, pak, strane, galikanska liturgija, koju preuzima i merovinška dinastija od Klovisova pokrštanja, ima svoj fokus na kultu relikvija i lokalnih svetaca, od kojih se osobito ističe Sveti Martin, biskup Toursa. Ona je podložnija lokalnim varijacijama te se u nekim dijelovima, primjerice, Clermont-Ferrandu, prakticira i bizantski obred Velikog ulaza, vjerojatno prenesen iz vizigotske (kasnije mozarapske) liturgije.

Još Pipin Mali, u želji za konsolidacijom svoje vlasti, dobivanjem potvrde iz Rima preuzima rimski obred, a on se na području Karolinškog Carstva standardizira u vrijeme Karla Velikog. Pipin konsolidira svoje pravo na vlast i pregradnjama crkve St. Denis, posvećene prvom pariškom biskupu i mučeniku. Od skromnog martirija ta benediktinska opatija, koju je osnovao Dagobert I., ubrzo postaje ključna crkva francuskih vladajućih dinastija do dinastije Capet, u kojoj se ipak, prilikom brojnih pregradnji, uvijek nastoji novo integrirati u staro, čuvajući memoriju i na karolinšku i merovinšku dinastiju te

na sveca zaštitnika. Na mjestu groba svojeg oca Pipina, Karlo Veliki daje podignuti impozantno zapadno zdanje (apsidu flankiranu s dvama tornjevima) – *westwerk*, koji postaje prepoznatljiv segment karolinške arhitekture s *westwerkom* u Corveyju kao danas najsačuvanijim primjerom. Karlo nastavlja raditi na implementaciji rimskog obreda i šaljući Alcuina iz Yorka da osnuje školu i knjižnicu u Aachenu (koja je čuvala knjige rimskog kanonskog prava dobivenog od pape). Karlova palatinska kapela u Aachenu i sama je utjelovljenje njegova nastojanja obnove Rimskog Carstva. Uz svoj središnji tlocrt koji evocira i San Vitale u Ravenni i druge važne centralne građevine, u nju su integrirane spolije iz ravenatske carske palače. Karlo se vrlo vjerojatno ugledao na Teodorika, kojeg smatra prvim germanskim kraljem, čiju je skulpturu prenio u vlastitu palaču u Aachenu. Oratorij biskupa Teodulfa u Germigny-des-Pres također je centralnog tlocrta, no upisanog križa, s lanternom na križistu. Teodulf je autor *Libri Carolini*, važne rasprave o svetosti slika, napisane u svjetlu ikonoklastičkih previranja u Bizantskom Carstvu i ponovnom dopuštanju štovanja ikona na Drugom nicejskom koncilu 787. Svojevrsan ikonoklastički utjecaj vidi se i u dekoraciji interijera Teodulfova oratorija, s likovnim prikazima (kerubina, Prijestolja Mudrosti, iznad oltara) koji negiraju vlastitu materijalnost i „lebde“ unutar neodređenoga nebeskog prostora koji utjelovljuje zlatna pozadina. Karolinški je stav o vizualnim umjetnostima jasan, slike same po sebi nemaju duhovnu snagu onog što prikazuju, no mogu biti korisne u podučavanju nepismenih.

Romanizacija liturgije bila je najuspjelija bila u Metz, u doba biskupa Krodeganga, koji uvodi stacionarne pjevanje mise, kao i u Rimu, a 754. uvodi i pravila za svoj kler na temelju pravila monastičkog života. Uniformiranost rimskog kulta pridonosila je i ujedinjenju Carstva. Ipak, elementi galikanske liturgije nisu bili sasvim iskorijenjeni, o čemu svjedoči i opatija Sant-Riquier u Centuli opata Angilberta s velikim brojem (Doig navodi 30, iako je stvaran broj manji – 18 poznatih) oltara i impozantnom shemom procesija, što je njegovoj liturgiji dalo određenu dramatičnost, zbog koje ga blago kritizira i Alcuin, a koju do krajnosti dovodi Alcuinov učenik Amalarius iz Metza u svojoj ekspoziciji karolinške liturgije koja je, prema njemu, uključivala i elemente teatra i procesije koje su izvan arhitekture crkve i samostana cijelu lokalnu populaciju vodile kroz grad i njegov lokalni krajolik (u vrijeme prošnjih dana).

Šesto poglavlje započinje kratkim pregledom razvoja monasticizma u zapadnoj Europi, s Hilarijem iz Poitiersa i sv. Martinom iz Toursa kao jednim od najvažnijih protagonista razvoja monasticizma na Zapadu. Doig daje pregled i mozarapskog obreda u Španjolskoj, koji se od rimskog poprilično razlikuje i po nekim svojim elementima bliži je galikanskom i bizantskom. Kulturna razmjena s muslimanima pridonijela je razvoju tzv. Mudéjar umjetnosti, čiji će se elementi vidjeti i u razvoju lokalne romanike. Hodočasništvo u razdoblju srednjeg vijeka svakako uzima maha te se razvija relativno složena ruta umreženih svetišta (St. Martin u Toursu, St. Foy u Conquesu, St. Martial u Limoges, St. Sernin u Toulouseu) koja završava u Santiagu da Compostelli u Asturiji. Doig se vraća na razvoj monasticizma i analizira plan samostana Sankt Gallen u Švicarskoj kao cjelovitoga božanskoga grada u kojem je svaka minuta u danu posvećena reguli, a čiji je koncept osmišljen na koncilu u Indenu 816. S vremenom se samostan u Clunyju, izuzet od eklezijastičke hijerarhije i podložan samo papi, uzdiže u moći i prestižu te osniva cijelu mrežu samostana kojima se širi monastička reforma diljem zapadnoga kršćanskog svijeta. Opatijska je crkva u Clunyju, treća po redu izgradnje i dovršena 1122. godine, bila najveća crkva u srednjovjekovnoj Europi. Od nje je danas, nažalost, sačuvan samo dio južnog transepta. U Clunyju se razvija

i vlastita varijanta monumentalnog zapadnog zdanja – galileja, koja je u samostanima s velikim brojem redovnika služila za obavljanje funeralnih obreda. Raskoš i bogatstvo Clunyja ubrzo je suprotstavljeno u cistercitskom redu koji strože provodi regulu sv. Benedikta, svoje samostane gradi s nužnom skromnošću i na osami. Red također pojednostavnjuje i skraćuje liturgiju, što dopušta vrijeme i za rad, te mnogi samostani ubrzo profitiraju od gospodarske djelatnosti. Bernard iz Clairvauxa, možda najpoznatiji pripadnik tog reda, kritizira, radi pretjerane raskoši, pregradnje opata Sugera na opatijskoj crkvi St. Denis, događaj koji se smatra svojevrsnim rođenjem gotičkog stila u arhitekturi, no zapravo su cisterciti ti koji šire najbitnije strukturalne elemente tog stila, križno-rebrasti svod i šiljati luk, diljem Europe.

Posljednje poglavlje knjige posvećeno je upravo razvoju gotičke arhitekture u kojoj arhitektonski oblici ne pokazuju toliko jasnu interakciju s liturgijskim obredom. To je vrlo vjerojatno zato što se gotički stil ne razvija zbog same promjene liturgijske prakse, već zbog tehnološkog napretka koji je omogućio razvoj estetike usmjerene na linearnu definiciju prostora. Doig opisuje Sugerove pregradnje kora crkve St. Denis, o kojima sâm Suger u svojim djelima *De administratione* i *De consecratione* pomalo apologetski, zbog kritika Bernarda iz Clairvauxa, piše kao o vlastitoj viziji nebeskog kraljevstva, gdje građevina mora biti dostojna pozornica grandioznosti liturgije. Svjetlost i u estetici St. Denisa igra ključnu ulogu, a Suger se, prema nekim istraživačima, inspirirao Pseudo-Dionizijskim korpusom u kojem se Bog asocira s svjetlošću, a za koji je poznato da se čuvao u njegovoj knjižnici. Doig popriličnu pozornost udjeljuje i simbolizmu boja, spolija i kontaktnih relikvija u kapeli Sv. Trojstva i svetišta u katedrali u Canterburyju, mjestu ubojstva sv. Tome Becketa, te razvoju sarumskog obreda, rimskog obreda koji se izvodio na vrlo razrađen način. Zaključuje poglavlje Becketovom osudom iz 1534. i zatvaranjem samostana te konfiskacijom crkvenih dobara Henrika VIII.

Knjiga Allana Doiga zaista predstavlja vrlo sadržajnu sintezu simultanog razvoja crkvene arhitekture i liturgije u zapadnom kršćanstvu. Autor prvenstveno polazi od svoje teološke ekspertize, što je zaista vrlo svjež pristup toj temi i daje jedan sasvim nov pogled. Popis literature na kraju knjige pokazuje da je ipak temeljito obradio i postojeću literaturu povijesne, povijesno-umjetničke i arheološke tematike, iako, što se tiče povijesti umjetnosti, radi se o već pomalo zastarjelim publikacijama. Ilustracija u knjizi zaista nedostaje i moglo ih je biti priloženo znatno više, što bi uvelike olakšalo praćenje teksta. Doig piše i vrlo razumljivo i jasno, zbog čega će knjiga biti osobito korisna studentima, koji tek počinju izučavati ovu temu.

Palmira Krleža

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI

53

BROJ 2

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

The logo for FF press, featuring the letters 'FF' in a stylized font with a horizontal line through them, followed by the word 'press' in a lowercase sans-serif font.

ZAGREB 2021.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 53, broj 2

Izdavač / Publisher

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača / For Publisher

Domagoj Tončinić

Glavna urednica / Editor-in-Chief

Inga Vilogorac Brčić

Izvršna urednica / Executive Editor

Kornelija Jurin Starčević

Uredništvo / Editorial Board

Jasmina Osterman (stara povijest/ancient history), Trpimir Vedriš (srednji vijek/medieval history), Hrvoje Petrić (rani novi vijek/early modern history), Željko Holjevac (moderna povijest/modern history), Tvrtko Jakovina (suvremena povijest/contemporary history), Silvija Pisk (mikrohistorija i zavičajna povijest/microhistory and local history),
Zrinka Blažević (teorija i metodologija povijesti/theory and methodology of history)

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Council

Denis Alimov (Sankt Peterburg), Živko Andrijašević (Nikšić), Csaba Békés (Budapest), Rajko Bratož (Ljubljana), Svetlozar Eldarov (Sofija), Toni Filiposki (Skopje), Aleksandar Fotić (Beograd), Vladan Gavrilović (Novi Sad), Alojz Ivanišević (Wien), Egidio Ivetić (Padova), Husnija Kamberović (Sarajevo), Karl Kaser (Graz), Irina Ognyanova (Sofija), Géza Pálffy (Budapest), Ioan-Aurel Pop (Cluj), Nade Proeva (Skopje), Alexios Savvides (Kalamata), Vlada Stanković (Beograd), Ludwig Steindorff (Kiel), Peter Štih (Ljubljana)

Izvršni urednik za tuzemnu i inozemnu razmjenu /

Executive Editor for Publications Exchange

Martin Previšić

Tajnik uredništva / Editorial Board Assistant

Dejan Zadro

Adresa uredništva/Editorial Board address

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120191

Časopis izlazi jedanput godišnje / The Journal is published once a year

Časopis je u digitalnom obliku dostupan na / The Journal in digital form is accessible at
Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske „Hrčak“
<http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>

Financijska potpora za tisak časopisa / The Journal is published with the support by
Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Časopis je indeksiran u sljedećim bazama / The Journal is indexed in the following databases:
Directory of Open Access Journals, EBSCO, SCOPUS, ERIH PLUS, Emerging Sources Citation
Index - Web of Science

Naslovna stranica / Title page by

Marko Maraković

Grafičko oblikovanje i računalni slog / Graphic design and layout

Marko Maraković

Lektura / Language editors

Samanta Paronić (hrvatski / Croatian)

Edward Bosnar (engleski / English)

Tisak / Printed by

Tiskara Zelina d.d., Sveti Ivan Zelina

Naklada / Issued

200 primjeraka / 200 copies

Ilustracija na naslovnici

Muza Klio (Alexander S. Murray, *Manual of Mythology*, London 1898)

*Časopis je u digitalnom obliku dostupan na Portalu znanstvenih časopisa
Republike Hrvatske „Hrčak“ <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*

*The Journal is accessible in digital form at the Hrcak - Portal of scientific
journals of Croatia <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*